

13. ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН ЧЕРЕЗ ГРУПОВУ ПОЛІТИКУ

13.1 Теорія групової політики

Сучасні представницькі демократії функціонують на засадах плюралізму. У дослівному перекладі українською «плюралізм» означає множинність, багатомірність, багатоманітність. Однак, як зазначає американський політолог Роберт Дал, важливою є не просто наявність соціальної, культурної чи ідейної багатоманітності, яка є в кожному суспільстві. Для плюралістичної демократії істотними є організаційні вияви цієї багатоманітності, наявність груп, які прагнуть і мають змогу захищати свої специфічні інтереси, виступаючи на політичній арені як організовані сили⁸³. Організаційна представленість різноманітних інтересів у політиці створює постійно діючі суперечності. Вони ускладнюють політичний процес, але з цим доводиться миритися, оскільки поки що не знайдено іншого способу формувати уряди, відповідальні перед народом, та виробляти політику, в якій більшою або меншою мірою враховане усе розмаїття потреб та інтересів, які є в суспільствах.

Організаційний плюралізм і пов'язана з ним **групова політика** важливі не лише для стійких, але й для новоутворених демократій. Їх формування у країнах, що здійснюють перехід до демократії і не мають міцних демократичних традицій та розвиненого громадянського суспільства, — це досить складний і суперечливий процес, якому, однак, немає альтернативи. Тому важливим є вивчення теоретичних основ та практики становлення і функціонування механізмів групової політики в розвинених демократіях задля порівняння з процесами, що відбуваються в перехідних суспільствах.

13.1.1. Плюралістична демократія і групи інтересів: до історії явища та ідеї

На питання про те, чому та як формуються групи, яка їх роль у прийнятті політичних рішень, яке вони мають значення з позицій захисту власних інтересів і з позицій загальносуспільного добра, різні вчені давали далеко неоднакові відповіді.

Дж. Медісон — перший теоретик фракційності та конфлікту інтересів. Першим, хто теоретично узагальнив проблеми плюралістичного суспільства, був американський мислитель і державний діяч Дж. Медісон. Як один із батьків-засновників США, він у X випуску знаменитого «Федераліста» — видання, яке агітувало за ратифікацію Конституції штатами, — стверджував, що конфлікти інтересів є природним явищем для людини і суспільства; що,

⁸³ Див.: Dahl R.A. Pluralist Revisited // Comparative Politics. — January. 1978. — P. 197.

прагнучи захистити свої інтереси, люди об'єднуються в певні групи – фракції; що неможливо подолати тенденцію до фракційності в умовах свободи, а тому треба прагнути до нейтралізації її негативних наслідків. Такими наслідками Медісон вважав насамперед домінування вузькогрупових інтересів і пристрастей над загальносуспільними, перекоси державної політики на користь окремих груп та розбрат у суспільстві.

Процеси формування перших груп інтересів в американському суспільстві та їх боротьба за владу поставили багато питань про **представництво цих груп у виборних органах влади**, а також про **співвідношення загальних і часткових, суспільних і приватних інтересів**. Дж. Медісон розмірковує про шкідливу діяльність політичних об'єднань (які у той час мали назву фракцій) та про два засоби проти «хвороби фракційності». Перший – знищити умови, які породжують боротьбу груп, а саме свободу. Але цей засіб, каже Дж. Медісон, гірше «самої хвороби». Другий засіб – прищепити громадянам однакові думки, однакові захоплення, а також однакові інтереси. Але це також складно й небезпечно. Отже, доводиться змиритися з думкою, що знищити фракційну (міжгрупову) боротьбу неможливо, бо вона є наслідком природи людини та нерівного розподілу власності. Треба просто виробити механізми обмеження негативного впливу цієї боротьби. Насамперед, каже Дж. Медісон, держава має зайнятися врегулюванням багатоманітних і суперечливих інтересів за допомогою законодавства, «що неминуче забарвлює партійним та груповим духом усі необхідні і повсякденні дії уряду»⁸⁴. Крім того, вона має дбати про захист особистих прав громадян, значення яких в умовах конфліктності інтересів зростає, адже ці права оберігають кожного індивіда від можливого свавілля властей, забезпечують йому певний простір свободи.

Ще одним засобом у конкретних умовах становлення американської державності Дж. Медісон вважає створення великої і міцної держави. Рух до «досконалішого союзу», зміцнення зв'язків між штатами, створення територіально великої держави на основі прийняття федеральної конституції і створення загальнонаціонального уряду мали б, на думку Дж. Медісона, пом'якшити протистояння груп.

Таким чином, історія розвитку відносин держави і груп інтересів від самого початку була складною, а втілення демократичних процедур у групову політику мало вкрай суперечний характер. Дж. Медісон перший сформулював теоретичні та практичні засади групового представництва інтересів громадян на політичному рівні. І саме від нього бере початок традиція концептуального дослідження груп інтересів. Проте повною мірою значення групової політики було усвідомлене уже у ХХ ст. І першими теоретиками в цих питаннях, на противагу європейським концепціям класів та класової бороть-

⁸⁴ Ibid. – Р. 79.

би, були знову ж такі американські вчені. Цьому сприяла як американська дійсність, так і американська інтелектуальна традиція.

13.1.2. Теорія груп і групових інтересів у політичній науці ХХ ст.: розмаїття поглядів

Розвиток груп інтересів, зростання їх сили і впливу пов'язують із інтенсивним розвитком індустріального суспільства. Групи інтересів розвивалися у країнах Заходу хвилями, що було стимульовано економічними та соціальними змінами (процесами індустріалізації, розвитком державної та соціальної активності) у суспільстві. Ці хвилі породжували різноманітні складнощі у відносинах суспільних верств, несли загрозу революції і, зрештою, стимулювали розвиток плюралізму та його організаційне втілення у соціальній та політичній інфраструктурах суспільства. Водночас ці процеси дозволяли сподіватися на отримання переваг від нових напрямків державної політики для чисельних нових і традиційних груп інтересів (релігійних, промислових, сільських, жіночих та інших страт і об'єднань) (див. табл. 13.1).

Таблиця 13.1

«Хвилі» формування груп інтересів у США⁸⁵

Період	Процеси формування груп інтересів	Приклади
1830-1860	Перші національні організації	Аболіціоністські групи ⁸⁶
1880-1900	Різноманітні асоціації праці й бізнесу	Американська федерація праці
1900-1920	Бум у формуванні груп інтересів	Американська федерація лікарів
1960-1980	Поява публічних та екологічних груп інтересів	Національна організація жінок

Аналогічні процеси відбувалися і в країнах Західної Європи, де також виникла певна мозаїка громадянського суспільства, що вимагало адекватного представництва сформованих у його межах груп інтересів у процесах прийняття політичних рішень. Проте, незважаючи на багатий досвід існування груп інтересів майже у всіх країнах, залученість американців у багаточисленні організовані групи була найінтенсивнішою, а інтерес до вивчення цього феномену – найбільш раннім і широким. Тому більшість сучасних дослід-

⁸⁵ Hague R., Harrop M., Breslin Sh. Comparative government and politics. 4-th edition. – London, 1998. – P. 114.

⁸⁶ Ті, хто виступав за відміну рабства в південних штатах: від англ. abolition – скасування.

жень групової політики та плюралістичної демократії спираються саме на досвід американських соціологів і політологів.

Загалом, ідеї інтересу, плюралізму інтересів, а також груп інтересів як головних учасників політичного процесу стали ключовими для розвитку теорії демократії у ХХ ст. Засновником цього напрямку і першим сучасним автором, що створив цілісну концепцію групової політики, вважають А. Бентлі. У своїй книзі «Процес управління» (1908 р.) він запропонував розглядати політику як взаємодію різноманітних суспільних груп, що мають свої власні інтереси і намагаються їх реалізувати. У процесі суперництва та узгодження позицій групам удається досягнути певного балансу інтересів, який і знаходить відображення у ключових державних рішеннях та політичних змінах.

Інтереси окремих індивідів не завжди збігаються з інтересами групи як цілого. Однак політичні переконання й інтереси окремих людей набувають істотного значення лише у випадку їх злиття з політичними переконаннями та інтересами групи. Тому поведінку індивідів, вважав А. Бентлі, треба вивчати тільки у контексті їх діяльності у складі тієї чи іншої групи.

За А. Бентлі «група – це об'єднання громадян, які розглядаються не як абстрактна фізична одиниця суспільства, а як масова діяльність, котра не обмежує діяльності індивіда лише участю у справах однієї групи, але припускає його діяльність і в багатьох інших... Немає такої групи, у якій не було б свого окремого інтересу. Груп без інтересу не існує. Суспільство ... є сукупністю різноманітних груп інтересів, а їх кількість обмежується лише одним показником – інтересами, заради яких вони створені і діють»⁸⁷.

А. Бентлі трактував групи інтересів дуже широко, відносячи до них будь-які сукупності людей – від добровільно створених асоціацій і політичних партій і аж до державних інститутів, котрі висловлюють свої спільні інтереси⁸⁸. Водночас, державні інститути представлені в його концепції силою, що покликана домагатися збалансування інтересів різних груп, які пронизують усе суспільство. Якщо в суспільстві відбуваються зміни, то змінюється й цей баланс, що віддзеркалюється в законотворчих актах, у структурі повноважень гілок влади тощо.

Виділяючи офіційні та приватні групи інтересів, Бентлі вважав, що перші, завдяки своїй міцності, мають змогу контролювати діяльність конфліктуючих між собою приватних груп. А це сприяє встановленню «закону й порядку» у суспільстві. Водночас міцність офіційних груп залежить не від абсолютного домінування над іншими групами, а від їх здатності знайти консенсус між найбільшими з приватних груп. Таким чином, головним у стабіль-

⁸⁷ Bentley A. The Process of Government... – P. 221-222.

ності, забезпеченні закону і порядку є досягнення консенсусу (загальної згоди, примирення конфліктуючих інтересів) у суспільстві.

Розвиток теорії групової політики у повоєнний період. Деякі ідеї А. Бентлі були розвинуті американським ученим Д. Труменом у книзі «Управлінський процес. Політичні інтереси і громадська думка» (1951). Під групою інтересів Д. Трумен розумів будь-яку групу, що має один або декілька спільних інтересів і висуває низку вимог до інших груп, домагаючись встановлення, підтримки та зміцнення норм поведінки, котрі формуються під впливом спільності поглядів даної групи⁸⁹.

На думку Трумена, група інтересів під час своєї еволюції набуває специфічних рис та трансформується у інші типи інституцій, котрі намагаються досягти своїх цілей за допомогою урядових організацій. Такі групи він називав політичними групами інтересів, або **групами тиску**. В той же час група тиску не є чимось якісно відмінним від групи інтересів: кожна група на будь-якому ступені свого розвитку здійснює різного роду тиски на уряд і користується допомогою урядових організацій. Тобто, великої різниці між групами інтересів і групами тиску немає. Це радше відмінності у ступені розвиненості певних групових характеристик, аніж у їх природі.

Головним центром владного розподілу ресурсів є держава. Тому групи, що конкурують між собою, шукають доступу до неї і домагаються найвигіднішого для себе розподілу ресурсів. Така групова конкуренція не порушує рівноваги у суспільстві й сприяє підтримці стабільності існуючої політичної системи. В умовах множинності (плюралізму) груп, жодна з них не в змозі абсолютно домінувати у суспільстві та підпорядкувати усю політику держави на користь лише своїм інтересам. Впливаючи на політичний процес і прийняття політичних рішень, групи забезпечують стабільність у суспільстві, підвищують рівень політичної участі громадян в управлінні державою.

Причому, чим більшим є рівень формалізованості групи, тим більша вірогідність виникнення конфліктів між керівництвом та рядовими членами групи. Водночас розмір групи впливає на рівень її формалізованості. Трумен вважав, що для подолання конфліктів керівництву достатньо пропагувати спільні інтереси та натякати на постійно існуючу зовнішню загрозу. Головні ж причини внутрішніх конфліктів груп інтересів, засоби групового представництва інтересів громадян у політиці та можливості подолання конфліктів залишилися поза межами його наукового аналізу.

Ні Трумен, ні Бентлі не давали відповіді на таке питання: чому все ж таки індивіди створюють групи та приєднуються до діючих груп? На нього звернув увагу інший дослідник, М. Олсон, запропонувавши свою відповідь у

⁸⁹ Truman D.B. The Governmental Process. Politics, Interests and the Public Opinion. — N.Y., 1971. — P. 14.

книзі «Логіка колективної дії» (1965). Працюючи над теорією раціонального вибору («rational choice» або «public choice»), він знайшов логічні помилки в міркуваннях своїх попередників. Головною з них він вважав ігнорування інтересів і схильностей окремого індивіда. На думку М. Олсона, саме індивід є суб'єктом раціональної дії, тоді як «люди, що поділяють певну сукупність політичних переконань, поводяться нерационально, створюючи групи...»⁹⁰. Отже це вимагало пояснення, яке й запропонував М. Олсон, внівши в теорію групової політики важливі нові аспекти.

Кожний індивід, який за своєю природою є егоїстом, вважає М. Олсон, хоче реалізувати свої особисті інтереси не з допомогою групи, а індивідуально. «Раціонально діючі індивіди звичайно намагаються паразитувати на групах, а не вступати до них. Вони не несуть витрат, що пов'язані із вступом до групи, але отримують економічний зиск, користь від її існування»⁹¹. Феномен соціального паразитизму М.Олсон вбачав у намаганні індивідів отримати блага за рахунок діяльності груп інтересів, не беручи в них активної участі.

Крім того, далеко не кожний інтерес об'єднує людей у групи, бо не завжди людина може й бажає досягати його колективно. Навіть у тих випадках, коли людина розуміє, що індивідуальна діяльність знижує вірогідність розв'язання її проблем, вона часто усе ж таки намагається діяти поза межами групи. До груп, вважає вчений, люди приєднуються лише задля задоволення певних вузьких особистих потреб, що стосуються добробуту, а не заради розв'язання усього комплексу проблем, з якими стикаються у суспільстві.

Серед людських потреб М. Олсон виділяв селективні (або вузькогрупові), які можна задовольнити завдяки приналежності до певної групи, та колективні (або громадські), задоволення яких з такою приналежністю не пов'язане. Матеріальні та соціальні блага, вважає М. Олсон, можуть бути, залежно від умов або колективними, або селективними, а політичні блага — тільки колективними. Тому він пропонував розглядати політичну групову активність як другорядний продукт і непередбачуваний наслідок неполітичної групової діяльності.

Критики М. Олсона вважають, що він переоцінював можливості індивідів діяти лише за принципами раціонального вибору та своїми егоїстичними потребами і не враховував ролі ірраціональних мотивів. Один із них, Р. Солсбері, якого вважають автором «теорії обміну» при виникненні груп і здійсненні групової політики, у своїй книзі про групи інтересів у США (1969) пояснює групову активність передовсім суб'єктивним фактором — спроможністю лідера (політичного антрепренера) згуртувати навколо себе од-

⁹⁰ Olson M. The Logic of Collective Action. — Cambridge, 1965. — P. 231.

⁹¹ Ibid. — P. 241.

нодумців. «Теорія обміну» пов'язує виникнення груп інтересів з діяльністю окремих організаторів, котрі намагаються в обмін на свої витрати та активність отримати посади у адміністративному апараті організації.

Тут охарактеризовані лише деякі з теорій групової політики. Усі вони є теоріями соціального порядку та конфлікту. Їх автори стверджують, що виникнення груп інтересів є результатом солідарності людей зі схожими інтересами й переконаннями. Взаємодіючи, вони звертаються до інститутів влади для вирішення конфліктних ситуацій. У такий спосіб у суспільстві досягають порядку через консенсус, що є наслідком збалансування інтересів.

Існують також інші концепції, що аналізують групи інтересів під певним кутом зору. Наприклад, прихильники теорії ангажування трактують групи інтересів як результат діяльності індивідів, які пов'язують досягнення своїх цілей з досягненням політичних цілей своєї групи⁹².

Французький вчений М. Дюверже акцентує увагу відмінності груп інтересів від політичних партій. Головними особливостями груп інтересів, на його погляд, є вторинність для них політичної діяльності та намагання постійно впливати на владу – не делегуючи при цьому (принаймні офіційно) людей у владні структури⁹³.

Особливість англійської традиції у вивченні групової політики проявляється в концепції корпоративної держави та неокорпоратизму. Вчені вважають, що неокорпоративна система представництва інтересів громадян, що забезпечує тісне співробітництво влади з організованими групами інтересів, сприяє інтеграції британського суспільства⁹⁴. Особливою рисою ліберального корпоратизму є високий ступінь кооперації груп інтересів при розробці економічної політики. Прикладом може бути співпраця Британського конгресу тред-юніонів та уряду Великої Британії. Водночас, ліберальний корпоратизм має свої недоліки, які виявляються у «трипартизмі», коли корпоративні відносини розповсюджуються тільки на уряд, Конфедерацію британської промисловості та Британський конгрес тред-юніонів, а решта суспільства залишається поза межами цих домовленостей.

Наявність різноманітних пояснень і суперечливих оцінок діяльності груп інтересів свідчить про складну природу та неоднозначність наслідків групової політики, без якої, проте, не обходиться жодна з сучасних демократичних держав. Здобутки сучасної західної політологічної науки мають свої переваги і недоліки при вивченні групової політики в умовах перехідних суспільств, зокрема на пострадянських теренах.

⁹² Див.: Макаренко В.П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования // Социс. – 1996. – №11. – С. 121-125.

⁹³ Duverger M. The Idea of Politics. The Uses of Power in Society. – London, 1977. – P. 116-117.

⁹⁴ Lehmbruch G. Liberal Corporatism and Party Government. – Edinburg 1976. – P. 2.

13.1.3. Сутність і різновиди груп інтересів

Визначення груп інтересів. Певні методологічні труднощі, що виникають при ознайомленні з різноманітними інтерпретаціями сутності груп інтересів, можна подолати через їх порівняння груп інтересів з політичними партіями. І ті, й інші є виразом плюралізму сучасних складних суспільств. І ті, й інші створюють задля репрезентації наявних у суспільстві інтересів на владному рівні. Проте найголовніша мета партій — здобуття і здійснення влади в державі. Вони створюються задля досягнення політичних цілей, що задекларовані у їхніх програмних документах. Партії мають публічний (загальносуспільний) характер. До їх функцій належить агрегація, акумулювання інтересів, які узгоджуються з політичною орієнтацією та ідеологією партії. А групи інтересів, на відміну від партій, не борються за владу та за безпосередній контроль над нею. Для них політична влада — не мета, а засіб, за допомогою якого вони намагаються задовольнити свої потреби та інтереси. Крім того, діяльність груп інтересів не завжди має публічний характер. Вони можуть об'єднуватись заради розв'язання вузькогрупових проблем у такий спосіб, який часом не узгоджується, або й прямо суперечить загальносуспільним інтересам. На думку А. Доуза, групи інтересів — це об'єднання індивідів, що намагаються впливати на уряд будь-якими засобами задля досягнення інтересів свого об'єднання.

В сучасній політології групами інтересів вважають лише такі об'єднання, які перебувають поза владою і суто політичною організацією та намагаються впливати на систему влади заради своїх власних потреб. Маючи певну автономію від уряду чи політичних партій, групи інтересів чинять тиск на них з метою відображення своїх вимог у публічній політиці. Тому у своїй діяльності вони виступають як групи тиску, і більшість політологів не роблять різниці між поняттями «група інтересів» та «група тиску». З точки зору Дж. Вілсона групи інтересів (або групи тиску) — це організації, що шукають канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, вони не мають намірів контролювати його. Майже у всіх країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою⁹⁵.

Відповідно до цього, в українському енциклопедичному словнику групи інтересів визначено як «об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому, з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей»⁹⁶. В іншому, англomовному словникові також підкреслюється колективний характер організованого інтересу певної спільноти людей, яка шукає впливу на політичний процес з метою реалізації своїх потреб⁹⁷. Отже, й ми

⁹⁵ Wilson G. Interest Groups. — Oxford and Cambridge (Mass.), 1990.

⁹⁶ Політологічний енциклопедичний словник. — Київ, 1997. — С. 83.

⁹⁷ Lexicon of terms and concepts in public administration, public policy and political science. —

будемо розуміти під групами інтересів усі добровільні об'єднання людей, колективи та організації з формальною основною структурою, у котрих особисті вимоги поєднані з матеріальною та духовною суспільною користю та які намагаються задовольнити свої вимоги й потреби шляхом взаємодії та впливу на політичні інститути.

Різноманітність організаційних форм, у яких існують групи інтересів, відзеркалюється в поняттях, якими їх позначають: «об'єднання», «асоціація», «спілка», «організація», «клуб», «рух», «комітет» тощо. Групи інтересів, зазвичай, – це добровільні організації. Хоч деякі з них і мають обов'язковий характер⁹⁸, але це пов'язано з явищем корпоратизму, про яке буде сказано пізніше. Дуже часто поняття «групи інтересів», «групи тиску», та «лобі» використовують як рівнозначні. Проте, відразу мусимо зазначити, що це не так. Кожен з цих термінів має власне смислове навантаження.

Типології груп інтересів. Важливим аспектом аналізу груп інтересів є їх класифікація. Вона допомагає визначити суспільну роль цих груп, передбачити можливі напрями та наслідки їх активності. Класифікація здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовнішими з них є такі: ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, а також способи їх дій. Вони є підставою для поділу груп інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні і приховані, жорстко організовані і розмиті, легальні й нелегальні тощо.

Найпоширенішими і найтипівішими є спілки інтересів – групи асоціативного типу, що створюються задля артикуляції, захисту і задоволення власних потреб та інтересів. Вони мають чітку формальну структуру і правовий статус. До таких груп належать профспілки, бізнесові спілки (Українська спілка промисловців та підприємців), молодіжні, жіночі, етнічні, релігійні об'єднання, товариства споживачів, асоціації для проведення вільного часу та інші. Іноді до спілок інтересів відносять лобістські організації та групи тиску. Але специфіка останніх полягає в їхньому посередництві (а не захисті своїх власних інтересів), зорієнтованості на політичну владу та відсутності неполітичних форм діяльності.

Лобістські організації – це формально зареєстровані або тіньові об'єднання, спілки та контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв'язувати їхні проблеми, використовуючи свої зв'язки, минулий чи набутий авторитет у «коридорах влади». Лобісти здійснюють вплив на депутатів, членів уряду та адміністративні органи шляхом додаткового їх інформування, надання рекомендацій, переконувальних, залучення законодавчих ініціатив, безпосередньої участі в розробці законів, шляхом надання різноманітних послуг, і нарешті – прямого підкупу. Як правило, активність лобістських ор-

⁹⁸ У США, наприклад, кожен лікар зобов'язаний бути членом Лікарської палати, а кожний студент – платити внески до Загальної студентської асоціації університетів.

ганізацій зосереджена в законодавчих органах влади. Вони уникають публічності і діють у формі тіньових чи напівтіньових організацій. Проте, в деяких країнах, як наприклад, у США, Канаді, Великій Британії лобізм є юридично визнаним, тоді як в інших, наприклад, у Франції, він заборонений.

Групи тиску (рух за громадянські права, за зміну конституції, того чи іншого закону) мають багато спільного з лобістськими організаціями за характером впливів та спрямованістю дій. Існує два основних підходи до поняття «групи тиску». Прихильники одного відносять до них будь-які об'єднання, котрі використовують метод тиску, підтримки чи зриву певних політичних рішень. У такому разі, групи тиску – це просто групи інтересів у дії. Прихильники іншого підходу ототожнюють групи тиску лише з певними видами груп інтересів, а саме з тими, які уникають ініціативних пропозицій щодо нових законів, а лише впливають на прийняття чи неприйняття того чи іншого рішення, підтримку чи зрив тої чи іншої акції. Ці групи, отже, досить обмежені у виборі форм та методів діяльності. Вони також не мають своїх засобів масової інформації, обмежені у політичних ресурсах впливу на публічну владу.

Деякі вчені відносять до груп інтересів лише згадані три їх різновиди: спілки інтересів, лобістські організації і групи тиску, що мають на меті безпосередній вплив на прийняття політичних рішень. Інші ж трактують їх широко, зараховуючи до груп інтересів також різноманітні види спонтанно утворених, слабо організованих спільнот, які попри свою ефемерність та структурну розмитість виявляють значну міру активності у захисті своїх інтересів або у приверненні уваги до тих чи інших суспільних проблем. При такому широкому підході до груп інтересів також відносять: інституційні, неасоційовані, громадських ініціатив, аномійні групи.

Інституційні групи виникають на основі і в межах формальних суспільних інститутів, що виконують певні функції: міністерств, армії, поліції, партійного апарату, церкви тощо. Вони мають як формально фіксовані цілі, так і специфічні відомчі інтереси. Останні можуть збігатися або не збігатися з декларованими та формально зафіксованими функціями. Вплив інституційних груп інтересів на політичну владу не завжди є явним, бо за формальними цілями і цінностями вони старанно приховують свої специфічні групові інтереси. Їхня активність стає найпомітнішою при розподілі суспільних ресурсів – під час обговорення державного бюджету, при встановленні шкали оплати праці, пільг щодо оподаткування тощо.

Неасоційовані групи можуть не мати формальної організації і структури, виникаючи спонтанно, на підставі спільного статусу та різних неполітичних зв'язків: родинних, сімейних, етнічних та інших. Інтереси таких груп репрезентують голови сімей, кланів, неформальні релігійні та інші лідери. Під впливом деяких обставин вони можуть стати формалізованими, але в той же

час їх формальна організація буде слабкою, а діяльність підпорядкована неформальним зв'язкам.

Громадські ініціативи — це локальні добровільні організації, діяльність яких безпосередньо націлена на проведення певних політичних акцій на засадах прямої демократії. Громадські ініціативи мають нечіткі, розмиті організаційні форми, гнучкі (рухомі) структури і не мають професійного керівництва. Сфера їх діяльності завжди дуже обмежена у просторі. Вони формуються за місцем проживання з людей, які безпосередньо заінтересовані у вирішенні певних питань: охорона навколишнього середовища, транспорт, освіта, місцеве будівництво тощо. Водночас вони можуть розширити постановку своїх питань, надавши їм політичного характеру (вимагаючи, наприклад, ширшого самоврядування, обговорення діяльності того чи іншого депутата парламенту чи місцевих органів влади тощо). Громадські ініціативи використовують різноманітні і специфічні засоби впливу: демонстрації, пікетування, розповсюдження листівок, акти громадянської непокори.

Аномійні групи — тимчасові об'єднання, що виникають несподівано, як реакція на ту чи іншу ситуацію, і відзначаються слабкою і нестійкою структурою, відсутністю постійних організованих колективних дій та короткочасним існуванням. До аномійних груп відносять натовпи, стихійні мітинги, бунти, маніфестації. Їх виступи, як правило, дуже емоційні та ірраціональні, можуть мати насильницький характер.

Існують також інші класифікації, вужчі і ширші, за багатьма критеріями суспільного поділу і видами діяльності⁹⁹.

Типологія відомого політолога Ж. Блонделя віддзеркалює рівні взаємовідносин між групами інтересів та владними структурами, притаманні різним політичним системам, і може бути застосована при вивченні особливостей української групової політики. За цією типологією виділяють такі групи інтересів:

Групи захисту намагаються відстоювати інтереси своїх прибічників (асоціації фінансистів та банківських службовців, товариства захисту прав споживачів, профспілки тощо). У США профспілковий рух АФТ-КПП та Торгова палата вважаються постійними партнерами уряду. Ще глибші зв'язки груп захисту з державними структурами у Скандинавських країнах, наслідком чого стало створення корпоративних держав.

Групи підтримки зорієнтовані виключно на певні суспільні цілі (екологічні та антивоєнні рухи, правозахисні групи тощо). Іноді вони створюються тимчасово для досягнення конкретної цілі (наприклад, закриття військової бази, побудова моста і таке інше), після чого зникають. Проте у США існує дуже впливова, стійка, високо структурована група підтримки — Національна

⁹⁹ Про деякі з них йтиметься в розділі про громадянське суспільство.

збройова асоціація, котра протягом десятиліть блокує прийняття закону щодо обмеження продажу особистої зброї населенню.

Інституціональні групи базуються на формальних організаціях, що існують усередині державного апарату. Перш за все, це виконавча бюрократія, чиновники законодавчої влади, силові структури.

Звичаєві групи виникають на базі кастових, кланових та етнічних спільнот. Як правило, приналежність до них визначається статтю, расовими ознаками, соціальним статусом, конфесійною приналежністю. Такі групи найрозповсюдженіші у традиційних доіндустріальних суспільствах.

Незважаючи на відмінності та множинність груп інтересів, для них усіх характерні певні **спільні риси, а саме:**

- колективний характер діяльності;
- добровільність асоціації;
- принаймні спорадичне здійснення впливу на політичну владу;
- відсутність претензій на здобуття політичної влади.

Саме за цими ознаками ми й відрізняємо їх від усіх інших угруповань у суспільстві.

13.1.4. Функції груп інтересів та способи їх впливу на прийняття владних рішень

Подібними є також суспільні функції, що їх виконують різноманітні групи інтересів. До них належать:

- агрегація інтересів;
- артикуляція різноманітних суспільних інтересів;
- інформування органів влади;
- здійснення тиску на суб'єктів прийняття рішень;
- інтеграція груп;
- формування політичних еліт;
- політична соціалізація громадян.

Перші чотири спрямовані на захист інтересів соціальних груп на владному рівні. Вони можуть бути реалізовані тільки через вплив на прийняття політичних рішень. Головними об'єктами такого впливу є державні інститути: уряд, парламент, місцеві органи влади та управління. Способи впливу бувають різні, і їх вибір значною мірою залежить від того, які ресурси може ви-

користати та чи інша група у своїй діяльності. Крім того, це залежить від мети, якої намагається досягнути група.

Найважливішим ресурсом впливу, що визначає потенційну впливовість групи, є її легітимність. Фактори легітимності різноманітні. Так, найлегітимнішими для американських законодавців є «Дженерал моторс», Національна збройова асоціація та інші загальнонаціональні об'єднання. Низький рівень легітимності мають групи сексуальних меншин та деякі інші субкультурні формування.

Другим ресурсом впливу є значимість конкретної акції групи інтересів з точки зору суспільних інтересів, її вплив на політичну, соціальну і економічну стабільність. Профспілки, підприємницькі асоціації можуть організувати страйк (шаhtarів, робітників транспорту у великих містах) з важкими економічними наслідками для країни, тоді як страйк учителів може не мати такого економічного ефекту. Незначні наслідки зазвичай мають і акції груп підтримки.

Нарешті, важливим ресурсом, що його використовують групи інтересів, є їхні політичні можливості, що, у свою чергу, залежать від фінансового, організаційного, інформаційного забезпечення групи та її чисельності. Забезпечена група інтересів може купити собі цілу газету чи часопис, а незабезпечена не має коштів навіть на розповсюдження листівок. Кількість фінансових ресурсів впливає на активність групи інтересів, можливості її участі у різноманітних акціях, нарешті на її чисельність.

Кошти надходять з різних джерел (членські внески, державна підтримка, благодійні пожертви тощо). Надання коштів може також здійснюватись у вигляді замаскованого (внески у виборчі фонди) або явного (у вигляді хабаря) підкупу політиків і чиновників. Організації, що представляють інтереси крупного капіталу, воєнно-промислових та інших груп, мають великі можливості щодо використання матеріальних ресурсів. Це забезпечує їм домінування на політичній арені, яке містить загрозу для інших груп інтересів. Тому фінансовий чинник ставить під сумнів можливість збалансування сил як основи плюралістичної демократії.

Важливим ресурсом політичного впливу груп інтересів є їх чисельність, мобілізаційна здатність і активність членів. Чисельність і мобілізаційна здатність організації під час виборів є важливою для політичних партій, коли вони шукають масової підтримки. Завдяки збору членських внесків і добровільних пожертв матеріальні можливості численної групи інтересів значно підвищуються.

В одних випадках групи діють через пряму взаємодію з владними структурами чи окремими особами при владі; в інших — через парламентські та інші лобі; ще в інших — звертаються до масових акцій протесту або підтримки.

Широко використовують групи інтересів і опосередковані впливи на владу – через засоби масової інформації, формуючи вигідну для себе громадську думку, або через політичні партії. Поряд з використанням традиційних політичних партій, групи можуть і самі організовувати тимчасові партії за інтересами, які є невеликими за своєю чисельністю. Така практика, до речі, дуже поширена в Україні. Крім того, групи інтересів намагаються бути представленими серед владної еліти, намагаючись отримати посади для своїх представників на різноманітних рівнях державної влади.

Цікава інформація щодо способів діяльності груп інтересів у Франції міститься в табл. 13.2. Таблиця демонструє, що найрозповсюдженіші види діяльності, до яких звертаються групи тиску в цій країні, – це робота в урядових комітетах, формальні й неформальні контакти з урядовцями. Використовують також кампанії мобілізації громадської підтримки – через формування громадської думки, пресу тощо, але не шляхом організації демонстрацій, страйків (ці методи застосовуються значно рідше). Ще рідше групи інтересів покладаються на дії політичних партій та їхніх лідерів. Парламентське лобіювання належить до середньо поширеного засобу впливу. І то за умов, що у Франції домінує негативне ставлення до такого методу діяльності.

Таблиця 13.2

Канали впливу груп інтересів Франції¹⁰⁰

	Часто (%)	Час від часу (%)	Інколи чи ніколи (%)
Участь в урядових комітетах	55	31	14
Формальні зустрічі з урядовцями	54	32	15
Неформальні зустрічі з урядовцями	47	29	24
Публічні кампанії	33	44	23
Парламентське лобіювання	32	59	8
Дії в економічних та соціальних Радах	26	26	48
Демонстрації, страйки, прямі дії	13	20	67
Впливові партії та їх лідери	10	37	33
Блокування чи саботаж політичних рішень	10	22	68
Легальні дії	8	20	72

¹⁰⁰ Shively Ph. Power and Choice. An itroduction to Political Science. – Second ed. – McGraw-Hill, 1991. – P. 215.

Набагато частіше практика лобіювання застосовується в країнах, де вона легалізована – у Великій Британії та в Сполучених Штатах Америки.

Політичне лобіювання як головний засіб впливу груп інтересів. Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів. Що ж він собою являє та якими особливостями відзначається в окремих країнах?

Саме слово «лобі» (від англ. lobby – кулуари) у минулому означало лише проходи чи скриті галереї в монастирях. У 40-х роках XVII ст. таку назву мав вестибюль та два коридори у будинку Палати громад британського парламенту, куди депутати заходили голосувати. Там вони зустрічалися з заінтересованими особами, яких не пускали до зали засідань. Таким чином, семантично «лобіювання» – це неофіційний, кулуарний вплив на законодавців.

Існування лобізму в наш час тісно пов'язане з діяльністю груп інтересів та можливостями їх впливу на органи влади. Крім того, його розвиток залежить від розвиненості плюралізму, інституалізованості політичної участі, впливовості та активності політичних партій. Американські політологи вважають, що чим сильнішими є політичні партії та чим ефективніше вони діють, тим менше можливостей мають групи інтересів щодо впливу на прийняття політичних рішень.

Як засіб впливу на владу, політичне лобіювання здійснюється в таких напрямках:

- виступи в комітетах і комісіях парламенту;
- розробка законопроектів і залучення експертів до вироблення нормативних документів;
- особисті зустрічі з законодавцями, контакти, переговори;
- використання методів 'public relations' для формування суспільної думки;
- організація кампаній тиску з місць (наприклад, численні листи з вимогами та пропозиціями виборців, що їх отримують депутати);
- організація проведення і широке розповсюдження результатів соціологічних досліджень;
- цілеспрямовані дії «своїх людей» в органах влади;
- фінансування виборчих кампаній;
- прямий підкуп посадових осіб.

Відповідно до цілей груп інтересів та сфери, яку вони представляють, лобістська діяльність буває економічною, соціальною, соціокультурною; регіональною або галузевою. В залежності від того, на яких суб'єктів прийняття рішень лобісти спрямовують свій тиск, розрізняють парламентський,

президентський та урядовий лобізм. Стосовно політичної системи він може бути зовнішнім (тиск на органи влади зі сторони), або внутрішнім (лобістами є депутати парламенту, члени уряду, оточення президента, сам президент тощо).

Існують декілька підходів до оцінки феномену лобізму. Перший – заборонний; він прирівнює лобізм до злочинної діяльності і вимагає його ліквідації. Другий – регулятивно-правовий; він розрізняє нелегальний і легальний методи лобіювання і по-різному його оцінює, вимагаючи виключення корупції із політичної практики. Відповідно до домінування цих підходів у різних країнах існує, як уже було сказано, різний правовий статус лобістів і лобіювання: у США, Канаді, Великій Британії лобістська діяльність регулюється законодавчо. Деякі закони з цього приводу є й у ФРН¹⁰¹. У Франції лобістська діяльність фактично заборонена. У багатьох інших країнах законодавець на неї просто «заплющує очі».

Американські практики лобіювання. Проілюструємо практики лобіювання на прикладі країни «класичного лобізму» – США. Ще у 1946 р. тут прийняли «Федеральний закон про регулювання лобізму». Його головна ідея – поставити лобістську діяльність під контроль та виключити корупцію. Відповідно, головним положенням закону була вимога, щоб кожна організація, яка має намір лобіювати, зареєструвала у Палаті представників та в сенаті свого представника, тобто лобіста, вказавши його цілі та витрати. За деякими даними, нині у Конгресі США зареєстровано біля 15 тис. лобістів.

Метою парламентського лобізму є сприяння прийняттю законів, що задовольняють певні групові інтереси, та недопущення прийняття тих законів, які цим інтересам перешкоджають. Тому основними засобами лобістської діяльності є робота в комітетах, де формують зміст законопроектів, а також дебати та слухання в парламенті. Головними лобістами є депутати й службовці Конгресу (часто колишні), а також експерти, яких запрошують до розробки проектів законів. Між групою інтересів, її лобістами та депутатами встановлюються тісні контакти і взаємодія на підставах взаємного обміну послугами. Лобіст через формальні і неформальні канали впливу спонукає депутата (чи депутатів) до ефективного представництва інтересів певної гру-

¹⁰¹ Тут, зокрема, діють «Єдине положення про федеральні міністерства», «Регламент діяльності німецького бундестагу», «Кодекс поведінки члена бундестагу», закон про обов'язкове друкування списку офіційних лобістів. Відповідно до правових актів кожний депутат повинен фіксувати в офіційних документах свої стосунки у минулому і теперішні контакти із спілками, фірмами тощо. Організація урядового лобіювання у Німеччині має багато спільного з механізмом лобіювання у США. Велику роль відіграють різні комітети, комісії, наради, що створюються при урядові. Особливо рисую німецького лобізму є тісні контакти з партіями. Різні асоціації надають практичну допомогу партіям при розробці економічних розділів їхніх програм, впливаючи на

пи в парламенті. У свою чергу, депутат, який лобіює заінтересовану групу, очікує на фінансову та організаційну підтримку під час виборів.

Урядовий лобізм дозволяє впливати на розробку законопроектів, що потім надсилаються до Конгресу, на прийняття адміністративних рішень, а також на тлумачення законів виконавчою владою. Відгукуючись на пропозиції лобістів, урядовці сподіваються після відставки отримати певне місце у тій чи іншій корпорації, або на якусь іншу винагороду.

До зовнішніх лобістів у США відносять численні лобістські організації: юридичні фірми, агентства по зв'язках з громадськістю, різноманітні юридичні й консультативні бюро, асоціації бізнесу тощо. У таких фірмах, як правило, працюють спеціалісти й експерти, які мають досвід роботи з органами державної влади, знають механізми прийняття політичних рішень та канали впливу на них.

Таким чином, основними техніками політичного лобіювання є:

- контроль за виборчими процесами;
- «інвестування» власного політичного лобі у законодавчі органи **влади**;
- створення та діяльність груп тиску;
- формування громадської думки та мобілізація тиску з боку **населення** задля прийняття законодавчих актів.

Використання багатоманітних легальних лобістських технік на різних рівнях політичного й управлінського процесу змушує деяких політологів вважати, що лобіювання перетворюється в невід'ємну частину політичного процесу у плюралістичних демократіях з розвиненими механізмами групової політики.

13.2. Моделі захисту групових інтересів (порівняльний аспект)

В залежності від розвиненості громадянського суспільства та його взаємовідносин з державою, у різних країнах складаються різні моделі захисту інтересів, пов'язані з пошуком найоптимальніших механізмів групової політики у специфічних умовах того чи іншого суспільства. Під моделлю групової політики будемо розуміти принципи та механізми представлення інтересів громадян при прийнятті політичних та управлінських рішень за допомогою певних добровільних громадських об'єднань, а також засоби впливів, які ці об'єднання використовують. У політології виділяють такі моделі захисту інтересів і групової політики: плюралістична, корпоративна, некорпоративна та патронажно-клієнтельна.

13.2.1. Плюралістична модель захисту інтересів

Плюралістична модель групової політики формувалася тривалий час у країнах розвинутої демократії. Ліберально-демократичний підхід до оцінки ролі групових інтересів у політичному житті знайшов свій сучасний вираз у теорії «плюралістичної» демократії. Її положення чітко сформульовані Р. Далом, книга якого «Хто ж править?» вважається класичним дослідженням у цій галузі. Плюралісти вважають, що сучасним розвиненим суспільствам притаманне перманентне протиборство багатоманітних груп інтересів, яке, тим не менше, не тільки не підриває стабільність соціальної (і політичної) системи, але й сприяє її зміцненню.

Головними рисами даної моделі представництва інтересів громадян є:

- усі люди, які усвідомлюють свої специфічні інтереси, мають право на свободу організації заради їх захисту і представництва;
- конкуренція між групами інтересів є відкритою та чесною, й усі вони мають рівний доступ до прийняття політичних рішень;
- у процесі прийняття політичних рішень уряд не надає переваги тій чи іншій групі¹⁰².

Прихильники плюралістичного суспільства вважають його здобутком насамперед те, що суспільні групи мають змогу виступати на політичній арені як визнані суспільством і державою організовані сили. Організованість перетворює громадян на суб'єктів політичного процесу, здатних діяти самостійно в межах групової політики, захищати свої інтереси, витримувати протиборство з іншими групами і мати шанс «бути почутими» нагорі владної піраміди. Чим більше є заінтересованих груп і чим частіше перетинаються їхні вимоги, кажуть плюралісти, тим краще для демократії. Адже в такій ситуації представникам заінтересованих груп доводиться постійно вести переговори, укладати союзи, досягати згоди і, відмовляючись від політики силового тиску, формувати політичну культуру компромісів.

Крім того, перевагою плюралістичної демократії є те, що визнання різноманітності групових інтересів вона доповнює захистом індивідуальних прав особистості. Такі суспільства, аналізовані в дещо іншому вимірі¹⁰³, найчастіше визначають як громадянські суспільства. У громадянських суспільствах групи інтересів намагаються триматися осторонь від міцних, хоча й дружніх об'ємів держави, лиш інколи обираючи своїх лідерів під впливом офіційної думки. Держава в принципі зацікавлена в розвитку інститутів громадянського суспільства, бо вони зменшують деструктивну силу протистояння інтересів, абсорбують і впорядковують енергію людей, вводять в організоване

¹⁰² Dye Th. and Ziegler H. The Irony of Democracy, An Uncommon Introduction to American Politics — Seventh ed. — Monterey, California, 1987. — P. 232.

русло протести, вимоги, акції непокори тощо. Тим самим вони оберігають суспільну систему від хаосу і створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

Отже, головною особливістю плюралістичних, громадянських суспільств з точки зору захисту групових інтересів є те, що люди тут добровільно об'єднуються в групи, виходять з них, конкурують з іншими спілками та групами інтересів, а також пред'являють свої вимоги державі як рівні і вільні індивіди, права яких захищені конституцією і законами. Саме це відрізняє плюралістичну модель від двох інших моделей: корпоратизму і клієнтелізму. Вона дає змогу громадянам захищати свої інтереси та здійснювати контроль за владою, не допускаючи її узурпації. Проте структура громадянського суспільства, ступінь урівноваженості різних груп, наявність чи відсутність виразного домінування певних інтересів у стосунках з державою ніколи не є ідеальними і залежать як від епохи, так і від країни.

Плюралістична модель представництва інтересів громадян втілена у багатьох країнах розвинутої ліберальної демократії (Канада, США, Великій Британія, ФРН, Італія та інші). Тут надзвичайно розвинені різноманітні форми асоціативного життя та групової суспільної діяльності¹⁰⁴. Тим не менше, небезпечно вважати, що саме плюралістична модель є ідеальною моделлю групової політики. Критики цієї системи небезпідставно вказують на такі її недоліки:

- економічну неефективність та можливий стагнаційний ефект політики реалізації лише інтересів певних, а саме – найвпливовіших груп;
- порушення принципу рівності можливостей груп інтересів, наслідком чого є гучні викривальні справи стосовно зловживання різних компаній;
- гальмування активної соціальної політики – найефективніші реформи і соціальні програми втілювалися за умов, несприятливих для груп інтересів (наприклад, «новий курс» Ф. Рузвельта, «велике суспільство» Дж. Кеннеді).

Попри формальну рівність, що надана різноманітним соціальним групам у представництві їхніх інтересів, наявність порівняно чесних правил гри під час виборів та у процесах прийняття рішень, проблема втілення принципу справедливості у політичному процесі усе ще залишається актуальною. Адже найбільшу перевагу в представництві своїх інтересів мають групи з вели-

¹⁰⁴ Доказом готовності населення США до плюралістичної групової політики є існування понад 11 тис. різноманітних груп інтересів. У ХХ столітті понад 56% американців заявляли, що готові створювати групи для захисту справедливості, в той самий час до цього готові лише 34% опитуваних (Див.: Гончаров Д.В., Гонтарєва І.Б. Введение в политическую науку. – Москва, 1996. – С. 116.). Понад 60% громадян канадського суспільства організовані у групи інтересів (Див.: Perlin G. Group Politics of the People // Democratic Process in Canada. CD-ROM Text, Kingston and Toronto, 1998).

кими фінансовими можливостями. Роль економічних ресурсів ще більше зростає у лобістській практиці, до якої найчастіше вдаються фінансово могутні групи. Внаслідок цього навіть найрозвинутіша плюралістична модель групової політики ставить під сумнів дотримання принципів рівності та справедливості¹⁰⁵.

Незважаючи на вказані недоліки плюралістичної моделі, вона відповідає традиції та політичній культурі деяких народів, а отже не можна сподіватися, що вони (скажімо, американці) змінять її на іншу найближчим часом. Проте їй кидає виклик інша модель групової політики, найрозповсюдженіша в сучасній Європі, – корпоративна, що історично відома у двох своїх формах: авторитарного корпоратизму та ліберального неокорпоратизму.

13.2.2. Корпоратизм як спосіб (модель) урівноваження і захисту інтересів

Термін «корпорація» (від лат. *corpus* – тіло) виник у середньовіччі. Корпорація у XIV-XV століттях була станово-професійною організацією цехового типу, що захищала інтереси своїх членів. Такі організації були своєрідною «перехідною» ланкою між комунітарним типом суспільства та громадянським суспільством. Належність індивідів до корпорації впливала на можливості їхньої професійної діяльності, а також захищала їхні соціальні інтереси. Поза межами корпорації соціальне життя індивідів було неможливим.

Відродження корпоративної діяльності в індустріальну епоху відомий політолог Ф. Шмітер пов'язує з папською енциклікою *Regum Novarum* 1891 р. та поширенням у попередні 20 років у країнах Центральної Європи системи промислових, торговельних та аграрних палат. Після Першої світової війни корпоратизм виник в етатистському вигляді *corporazioni* в Італії, а потім – у подібних формах у Португалії, Іспанії, Бразилії, вішистській Франції. За тоталітарних режимів корпоратизм мав державний характер.

Корпорація – це інституалізована замкнена група, що монопольно розпоряджається своїми ресурсами, виконує певні господарчі, адміністративні, воєнні та політичні функції, а водночас, відстоює і захищає специфічні колективні інтереси своїх членів. Корпорація – досить ієрархізована структура, у якій реальна влада належить вузькому колу елітних груп, а внутрішні корпоративні відносини будуються на засадах лояльності та особистої відданості рядових членів верхівці корпорації.

¹⁰⁵ Критика плюралістичної демократії має свою світову традицію, починаючи з французького просвітника Ж.-Ж. Руссо. У XX столітті її послідовним консервативним критиком був, зокрема, К. Шмітт. Від відстоював тезу щодо неспроможності груп інтересів усвідомлювати спільне благо через їхній егоїзм. Усвідомити та реалізувати це благо під силу, на думку К. Шмітта, тільки державі та її керівникам (Див.: Шмітт К. *Політична теорія*. Мюнхен, 2000. С. 80-82).

Система представництва інтересів, що базується на корпоративних принципах, і є корпоратизмом.

Ф. Шміттер визначає сучасний корпоратизм як обмежену кількість примусових, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, які монополізують представництво відповідних сфер суспільного життя за підтримки держави в обмін на її участь у підборі лідерів та призначенні керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог.

До специфічних рис корпоратизму політологи відносять:

- участь організацій, що є виразниками певних групових інтересів, у політичному житті;
- зростання впливу фахових представників групових інтересів на шкоду ролі пересічних членів;
- привілейоване становище деяких асоціацій та їх широкі можливості впливу на прийняття рішень;
- заміна конкуренції інтересів їх монополією в певних сферах, на які поширюються корпоративні відносини.

У ХХ ст. корпоратизм проявився у декількох основних моделях, що залежали від характеру політичного режиму. Демократичним режимам притаманний ліберальний корпоратизм або неокорпоратизм, авторитарним та тоталітарним – державний. Крім того, кожна країна мала свій специфічний підвид корпоратизму. Фашистський корпоратизм відрізнявся від нацистського, сталінський від маоїстського¹⁰⁶.

Неокорпоратизм – це демократична система представництва й узгодження інтересів різноманітних фірм, асоціацій і організацій; система узгодження інтересів трьох партнерів – держави, підприємців і профспілок; тактика певного примусу з боку держави щодо інших учасників переговорів, у процесі яких визначаються цінності та пріоритети, пов'язані із загальнонаціональними інтересами; система міжкорпоративної взаємодії, члени якої несуть один перед одним обов'язки щодо виконання взаємних угод.

Найрозвинутіший неокорпоратизм у країнах із сильними соціал-демократичними традиціями, культурною та мовною гомогенністю (див. табл. 13.3).

¹⁰⁶ Російський вчений С.П. Перегудов називає радянський корпоратизм бюрократичним (Див.: Перегудов С.П. Организованные интересы и государство: смена парадигм // Полис. – 1994. – №2. – С. 80). Про посткомуністичні країни ще піде мова в останній частині даного розділу.

Таблиця 13.3

Поширеність неокорпоратизму в демократичних країнах Заходу

Найбільш корпоративні	менш корпоративні	наявні деякі риси корпоратизму	найменш корпоративні
Австрія Данія Швейцарія Німеччина Фінляндія Бельгія Ірландія	Норвегія Швеція Нідерланди	Франція Італія	Канада Велика Британія Сполучені Штати Америки

Принципами корпоратизму є: пропорційне представництво усіх зацікавлених сторін у спільних комітетах, комісіях, постійність їх статусу, прийняття рішень на основі консенсусу, монопольне представництво інтересів певних асоціацій у деяких сферах тощо. Вони не співпадають із засадами плюралістичної демократії (такими, як рівність, конкурентність), але дещо більше узгоджуються з механізмами консенсусної демократії, яка втілена в політичних системах Австрії, Бельгії та Швейцарії.

Використання неокорпоративістської моделі відносин держави та груп інтересів поширюється, в основному, на відносини з представниками праці та капіталу, і є засобом для налагодження між ними стосунків соціального партнерства. Отже, воно має свої межі і не знищує конкурентної боротьби під час виборчих кампаній. В інших сферах громадського життя існують вільні, автономні групи та організації. Тому мова йде про поєднання корпоратизму з плюралізмом, яке є відображенням існуючого в сучасних суспільствах поєднання ринку та регулятивної функції держави. Неокорпоратизм може також розглядатись як спроба втілити у життя принципи демократії та захисту інтересів громадян.

Головними перевагами корпоративістської моделі групової політики є:

- запобігання виникненню соціальних конфліктів між працею і капіталом;
- високий ступінь поінформованості сторін щодо своїх потреб;
- створення ефективних механізмів прийняття рішень, що враховують інтереси усіх учасників відносин, поглиблення взаєморозуміння й співробітництва між ними;
- підвищення передбачуваності державної політики та зниження вірогідності помилок у прийнятті рішень.

Корпоратизм як певна система представництва суспільних інтересів підвищує керованість суспільними процесами, збалансованість бюджету, ефек-

тивність фінансової системи, знижує рівень безробіття та протестні настрої, стримує непропорційність політичного впливу нечисельних груп із великими ресурсами, стабілізує політичні еліти і соціальний порядок.

Водночас, постійна робота з представниками державних структур іноді вимагає від керівників груп інтересів термінової реакції на вимоги уряду, прийняття компромісних рішень, що виключає можливості консультацій з масами. Самостійність рішень також вимагає високого рівня організаційної централізації та дисципліни, а також автономії керівників, що значно знижує контроль із боку рядових членів організації. У цьому випадку їх функція зводиться до підтримки вже прийнятих рішень. Специфіка функціонування такої системи представництва інтересів суспільства має й певні вади.

Головними вадами корпоратизму є:

- монополізація функції представництва інтересів у певних сферах найбільшими та найвпливовішими організаціями;
- стримування конкуренції у цих сферах та консерватизм у їх розвитку;
- деяке зниження самостійності в діяльності уряду;
- обмеження можливості прийняття альтернативних рішень;
- певна олігархізація та бюрократизація державного апарату;
- зниження активності рядових членів організацій щодо захисту своїх групових інтересів.

Слід, проте, враховувати, що співвідношення переваг та недоліків корпоратизму значною мірою залежить від активності членів захисних груп інтересів, від культури населення і політичних еліт, від історичних та інших факторів. Загалом корпоратизм у тих чи інших формах має широке розповсюдження у сучасному світі. На думку Ф. Шміттєра, під впливом неокорпоративістської практики відбувається трансформація сучасних демократій, з'являються нові явища й тенденції в їх розвитку. Зокрема, поряд з індивідами, громадянські функції починають виконувати організації, кожна з яких виступає як окрема дійова особа політичного процесу. Як наслідок, «демократія стає усе більш пов'язаною з «інтересами», усе більш «організованою» й усе більш «непрямою»¹⁰⁷.

13.2.3. Патронажно-клієнтельні стосунки як спосіб захисту інтересів у демократично нерозвинених країнах

Твердження про те, що індивіди висловлюють і захищають свої інтереси через спеціально створені для цього групи, правильне лише стосовно структурованих у соціальному відношенні суспільств, у яких існують ліберальні

¹⁰⁷ Шміттєр Ф. Неокорпоративизм // Поліс. – 1997. – №2. – С. 18.

свободи та політично-правова рівність (а соціально-економічна нерівність не поляризує суспільство на два протилежні табори), де індивідуальні права захищені конституцією й законами, які діють. Якщо ж ці умови не витримані, то значного поширення, а інколи й домінування, набуває інша модель захисту інтересів — патронажно-клієнтельна.

Патронажно-клієнтельні стосунки базуються на обміні благами між суб'єктами з неоднаковими суспільним статусом і силою впливу: сильний, або патрон, пропонує захист (протекцію) і доступ до дефіцитних ресурсів (земля, робочі місця, квартири в колишньому СРСР) клієнтові; клієнт, у свою чергу, надає підтримку чи послуги патрону (робота, виборчі голоси). Такі стосунки стійко тримаються в організаціях на зразок мафії, і вперше були описані дослідниками середземноморських країн, де мафії — вкорінене явище.

У патріархальному суспільстві клієнтелізм пронизує усі відносини між індивідами та спільнотами, спільнотами та державою і є нормою суспільного життя. З розвитком капіталістичних відносин він поступово переміщується в периферійні сфери суспільства і перестає відігравати вирішальну роль у стосунках між людьми. Проте й тепер патронажно-клієнтельні стосунки властиві багатьом суспільним системам по всій планеті: від країн третього світу, де партійними босами часто є лендлорди або вожді племен, що отримують голоси підлеглого селянства в обмін на певні блага від центрального уряду, до місцевих «партійних машин» деяких американських міст.

Однак в країнах навздогінного розвитку, де тривалий час панували бідність й правова незахищеність значних верств суспільства, патронажно-клієнтельні стосунки розповсюджені найбільше, набуваючи подекуди значення системоутворюючого чинника. Це стосується, зокрема, Італії, країн Латинської Америки та Далекого Сходу. В Італії головною причиною того, що клієнтелізм, який був домінуючою формою традиційних стосунків на півдні країни, згодом поширився на всю політичну систему, було утвердження «напівконституційного режиму», за якого суди, у тому числі й конституційний, залежать від політиків (законодавчої та виконавчої гілок влади), і навіть, якщо вжити термін М. Вебера, — «чиновників від політики». Не маючи гарантованого захисту своїх прав, пересічний громадянин звертається по допомогу до сильнішого «патрона». У східних країнах у ролі патрона часто виступає державний апарат з міцними адміністративними ресурсами розподілу. Як наслідок, тут значно зростає бюрократична корупція.

Сутність цього явища можна виразити через такі риси: нерівність суб'єктів у доступі до ресурсів; патронаж як спосіб захисту окремого індивіда (що перетворюється, таким чином, на клієнта); наявність особистих зобов'язань або общинної солідарності між патроном і клієнтом; боротьба патрона за контроль над політичними і економічними ресурсами з використанням неп-

равових засобів зміцнення його впливу (корупція); партикуляризм інтересів, ігнорування проблем суспільства як цілого; наявність та впливовість прихованих груп інтересів; систематичне порушення громадянських прав та протидія впровадженню відносин громадянського суспільства.

Попри значні відмінності у формах клієнтелізму, усі патронажно-клієнтельні системи мають одні й ті ж підстави виникнення. Вони виростають в ієрархічних суспільствах, де конкуренція індивідів існує тільки в межах певного рівня ієрархії і не поширюється на відносини між цими рівнями, де соціальна нерівність та залежність глибокі і непорушні. За таких умов для нижчих верств краще перебувати в залежності від місцевого чиновника, політика, або власника землі чи підприємства, ніж боротися проти них без надії на успіх. Сприятливий ґрунт для клієнтелізму створюють різні типи традиційної обшинної солідарності: етнічної, конфесійної, родо-племінної. У перехідних суспільствах, де зберігаються старі форми залежності, зростає бідність, а люди втрачають надію на подолання всесилля чиновників, патронажно-клієнтельні стосунки не лише зберігаються, а й набувають щораз більшого розповсюдження.

Зокрема, в умовах посткомуністичної України стійка система патронажно-клієнтельних зв'язків і обміну складає загрозу утвердженню громадянської культури та демократії. Вияви клієнтелізму зустрічаються не лише у сфері стосунків представників еліти з народом, але й у характері відносин між найвищими посадовими особами в державі, у способі формування та діяльності великої частини партій. Патронажно-клієнтельні партії зі своїми опікунами – «олігархами», протидіють незалежності виборців, формуванню конкурентних механізмів захисту інтересів. Вони є провідниками партикулярних, егоїстичних, відірваних від суспільних потреб інтересів.

Переходячи на рівень культури, менталітету і закріплюючись тут у вигляді загальноприйнятних моделей поведінки, патронажно-клієнтельні стосунки стають одним із найважливіших гальмівних механізмів щодо утвердження плюралістичної моделі захисту інтересів, яка найбільше відповідає завданням консолідації демократії, а також спотворює корпоративістські стосунки між працею, капіталом та державою, надаючи їм нерівноправного характеру.

13.3. Особливості формування груп інтересів у посткомуністичній Україні

Представництво інтересів громадян через групову політику має дуже важливе значення для зміцнення демократії в умовах перехідного суспільства. Однак формування системи представництва тут відбувається під тиском спадщини комуністичного тоталітаризму, застарілих суспільних норм і зразків практики, що зберігаються упродовж тривалого часу. Звернення

громадян до тієї чи іншої моделі захисту інтересів віддзеркалює чисельні складнощі та проблеми демократичного транзиту в посткомуністичних країнах¹⁰⁸.

В умовах тоталітарного режиму в Україні, як складовій частині СРСР, могли існувати тільки такі організації, які створювалися й діяли під контролем КПРС. Їх головною функцією був не захист інтересів громадян чи певних соціальних груп, а втілення в життя партійної стратегії. Незалежних об'єднань, які могли б намагатись захистити свої власні інтереси, просто не існувало. Проте щодо існування в СРСР груп інтересів у ширшому значенні в політологічній літературі є різні точки зору.

Одні вчені вважають, що за умов тоталітаризму плюралізм інтересів неможливий у принципі. Інші ж стверджують, що в усіх індустріальних суспільствах, незалежно від типу політичного режиму, діє «залізний закон плюралізму». Індустріалізація всюди спричиняється до появи плюралізму економічних і політичних інтересів, а отже й до прагнення їх захистити. В Радянському Союзі, на погляд прихильників другого підходу, групи інтересів формувались на підставі спільності професійної діяльності (партійний апарат, господарчий апарат, мілітарний апарат, юристи, діячі культури та засобів масової інформації) та на ґрунті подібних політичних орієнтацій (групи із спільними політичними поглядами, як-то: модернізатори, консерватори, догматики, ревізіоністи). Третя група вчених стверджує, що в рамках радянської системи мав місце варіант бюрократичного корпоратизму, що перебував під жорстким контролем держави та партійного апарату¹⁰⁹.

У посткомуністичній Україні створені правові та деякі соціально-економічні передумови для розвитку організаційного плюралізму як первинної ознаки демократичного представництва інтересів громадян. Проте такі чинники, як неефективність реформ з точки зору створення середнього класу, низький рівень соціальної структуризації населення, надмірне розшарування на багату верхівку, яка монополізувала ресурси країни, і масу бідного населення, не сприяють формуванню рівноправних стосунків у представництві інтересів різних суспільних груп. Лиш незначна частина суспільства організована заради групового представництва своїх інтересів. Переважна більшість громадських об'єднань, яких за останніми даними в Україні нараховується близько 30 тис., справляє дуже малий (можна сказати неістотний) вплив на прийняття політичних рішень та розвиток державної політики. Якщо ці впливи й існують, то вони мають досить нестійкий та фрагментарний характер.

¹⁰⁸ Див.: Шаповаленко М.В. Дилеми вибору демократичного транзиту посткомуністичного типу // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 9.

¹⁰⁹ Перегудов С., Семененко И. Лоббизм в политической системе России // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 9.

13.3.1. Класичні групи інтересів в Україні

І все ж, незважаючи на нерозвинутість громадянського суспільства та незначний його вплив на прийняття рішень, інтереси громадян представлені певними групами. За своєю класифікацією вони досить різноманітні, і за зовнішніми ознаками відповідають загальноприйнятим класифікаціям (наприклад, Ж. Блонделя).

До груп захисту, що створюються заради захисту власних матеріальних та професійних інтересів або інтересів ширшої соціальної групи, яку вони репрезентують, можна віднести:

- профспілки, фермерські об'єднання;
- об'єднання підприємців та ФПГ (фінансово-промислові групи);
- творчі спілки (журналістів, які доволі активно захищають свободу слова; менш активні спілки кінематографістів, художників, письменників);
- об'єднання ветеранів (Другої світової війни, війни в Афганістані);
- організації споживачів;
- жіночі, молодіжні спілки тощо.

До груп підтримки, що створюються заради просування певних програм на політичну арену, привертання до них уваги громадськості та урядів, в Україні відносяться такі групи, як:

- різноманітні правозахисні групи;
- організації допомоги жертвам Чорнобильської катастрофи;
- об'єднання заради боротьби проти СНІДу, проти вживання наркотиків; за ядерне роззброєння;
- організації, що турбуються про захист довкілля («Зелений світ» та інші).

Проблемні групи інтересів часто набувають форми відкритих рухів, до яких можуть приєднуватись усі, кого турбує вирішення даного питання. Їх трактують як об'єднання «за щось», а не «когось» (останнє властиве групам захисту). Ці групи є однією з найсучасніших форм участі громадян демократичних країн у політиці, яка особливо популярна серед молоді.

Серед організованих (захисних і підтримуючих) груп інтересів є як стійкі, так і тимчасові утворення. Прикладами тимчасових груп інтересів є біженці; іммігранти; прихильники проведення референдуму з певного питання (за реформування парламенту; дострокову відставку президента; розв'язання якихось проблем місцевого характеру). Значну активність у захисті своїх інтересів (явну чи приховану) відіграють інституційні заінтересовані групи: військовики, державні службовці (бюрократія), церкви. Перші дві з назва-

них інституційних груп діють всередині державних структур, домагаючись від уряду того чи іншого сприяння, щоправда з різним успіхом. Третя є відокремленою від держави. Однак, з одного боку, церковна ієрархія намагається взаємодіяти з урядом з метою захисту інтересів своїх вірних, а з іншого, сама держава робить кроки назустріч церкві – з метою послаблення напруженості у міжконфесійному протистоянні та в інших цілях.

Усі охарактеризовані вище групи відкрито заявляють про свої інтереси, пропагують свої програми, прагнуть мобілізувати якомога ширшу підтримку громадськості та вплинути на уряд. На жаль, їх слабкість та фрагментованість проявляється в тому, що про їхню діяльність дуже мало відомо навіть зацікавленим особам. Наприклад, в країні існує понад 308 правозахисних груп, які друкують бюлетені з різноманітною юридичною інформацією, а також здійснюють моніторинг стану свободи слова та прав людини в Україні. Деякі з них мають міжнародний статус, наприклад, Харківська правозахисна група Є.Захарова. Але пересічний громадянин у регіоні про них навіть не чув.

Найпоширеніший тип груп захисту – профспілки – також дезорганізовані, хоча поступово набирають сили. Організований профспілковий рух в Україні існує у вигляді загальнонаціональних міжгалузевих профорганізацій та осібних галузевих профспілок національного рівня. Усього діє чотири міжгалузевих об'єднання: Федерація профспілок України (ФПУ), Національна конфедерація профспілок України (НКПУ), Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ) та Всеукраїнське профспілкове вільне об'єднання солідарності трудівників (ВПВОСТ). Останні три об'єднання діють як альтернативні ФПУ – правонаступниці ВЦРПС. ФПУ виступає за соціальне партнерство та переговорний процес між урядом, роботодавцями та робітниками з допомогою національної Ради соціального партнерства при Президентові України. Ця організація має своїх депутатів у Верховній Раді і постійно виступає із законодавчою ініціативою. У квітні 2001 р. вона виступила проти відставки уряду В.Ющенка, зініційованої спільно комуністичними та кланово-олігархічними фракціями Верховної Ради. За соціальне партнерство виступають і інші профспілкові об'єднання. Вони також мають своїх депутатів у законодавчому органі України. Найгучнішими акціями профспілок України упродовж останніх років були страйки гірників Донбасу та учителів.

13.3.2. Кланово-олігархічні об'єднання та їх роль в українській політиці

Як бачимо, за час посткомуністичного переходу в Україні виникло чимало різноманітних громадських організацій. Проте взаємодія між ними і правлячою політичною верхівкою дуже слабка. Недостатня розвиненість

відкритих груп інтересів, їх нездатність забезпечувати агрегацію соціальних груп, визначати моделі представництва інтересів, впливати на розподіл ресурсів призводить до того, що плюралістична та ліберально-корпоративська моделі захисту інтересів поступаються іншим, менш цивілізованим. На їх місце приходять клієнтелізм, патримоніалізм та корупція¹¹⁰. Значний вплив на політичний процес мають тільки так звані адміністративно-економічні групи (або клани), що належать до прихованих (тіньових) груп інтересів.

Розгортаються процеси інтенсивної регіональної інституалізації, що, з одного боку, дозволяє зміцнити життєво важливі зв'язки між територіальними та господарсько-фінансовими структурами. З іншого, через слабкість нових правових структур і механізмів створюються сприятливі умови для вирішення егоїстично-корпоративних інтересів, що відчувають себе досить вільно в умовах правової аморфності. Отже, складається ситуація, коли найважливішими елементами сучасної системи представництва інтересів в Україні є політичні клани, клуби, парламентські лобі, які будуються на засадах патронажно-клієнтельних, земляцьких, родинно-кланових стосунків при незначному впливі відкритих організованих інтересів, що керуються принципами політичного плюралізму¹¹¹.

В Україні склалася система номенклатурно-олігархічних кланів, для яких головним засобом досягнення цілей стала корупція та формою стосунків — клієнтелізм. Корупція перетворилася у системоутворюючий фактор, що є основою взаємодії приватної та публічної сфер, головним принципом групової політики. Виникло замкнуте коло відносин між публічною та приватною сферами, що ставить широке коло груп інтересів поза межі впливів на прийняття політичних рішень.

Цьому сприяє, як спадщина, довготривале панування тільки державної власності (чи так званої соціалістичної), так і одне із стратегічних питань перехідного суспільства — створення умов для накопичення первісного капіталу. Безумовно, такі явища деформують механізми групової політики, призводять до побудови піраміди вузько корисливих групових інтересів. Їхня активність супроводжується поглибленням криміналізації політичних процесів та економічного реформування суспільства.

Питання про зміст рішень і їх відповідність певним груповим інтересам має пряме відношення до питання про тип політичного режиму в Україні, про те, чи встановилася (або чи встановиться найближчим часом) у державі олігархія, а чи все ще бореться за своє існування (і чи має бодай якісь шан-

¹¹⁰ O'Donnell G. Delegative Democracy // The Global Resurgence of Democracy. — 2 ed. — 1996. — P. 96-98.

¹¹¹ Поліщук М. Актуальні проблеми дослідження політичного процесу в Україні // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку: Збірник наукових праць. —

си на успіх) усе ще слабка, але поки що жива плюралістична представницька демократія.

Деякі вчені наполягають на існуванні в нашій країні посткомуністичного неототалітаризму, ознакою якого є існування номенклатурно-корпоративних кланів¹¹². Погоджуючись із останньою тезою, навряд чи варто робити висновки щодо суті політичного режиму в Україні та його стійкості. Безумовно, він має гібридний характер, похідний від делегативної демократії з дією формально-демократичних інститутів влади, що діють в умовах авторитарних методів контролю за їх діяльністю з боку найвишого керівництва держави.

Популярність тем «олігархів», «олігархизації» в Україні багато в чому пов'язана з гучними скандалами навколо деяких політиків і бізнесменів, корумпованості влади загалом. На рівні буденної свідомості олігарх — це людина, котра володіє значним капіталом, здобутим незаконним шляхом, і завдяки цьому капіталу має великий вплив на політику (насамперед на Президента). Основне багатство начебто розподіляється всередині певного кола наближених до влади осіб, які й діють лише у своїх власних інтересах.

Отже, олігархи, влада, розподіл ресурсів, задоволення корисливих вузькогрупових інтересів, корупція, обмеження демократичних процедур — усе це явища, які тісно пов'язані між собою. Слово «олігарх» походить від поняття «олігархія», що означає «влада небагатьох», а не навпаки. Уточнений соціальний зміст олігархії — «політичне та економічне панування невеликої групи людей». Ще давньогрецький філософ Арістотель вважав олігархію різновидом неправильної, беззаконної влади, яка здійснюється в інтересах правителів, а не всього народу, і підкреслював, що олігархії хворіють постійними державними заколотами, бо надто велика влада тут зосереджується в руках декількох осіб чи сімейних кланів¹¹³.

Арістотель писав про різні види олігархії, вказуючи на те, що їх природа залежить від розподілу власності у суспільстві. Там, де існує досить великий клас дрібних власників, олігархія може набувати пом'якшених форм, наближаючись до демократії. А там, де домінує малий клас дуже багатих людей, влада «взагалі може перейти до кількох сімей або навіть до однієї сім'ї»¹¹⁴. За олігархії мета державного правління — служіння благу всіх — підміняється правом володарів великої власності правити суспільством.

У сучасному світі олігархи виникають там, де певна фінансово-промислово-політична група контролює не тільки цілі галузі виробництва, а й прий-

¹¹² Полохало В. Политология посткоммунизма в Украине и России (К методологии политического анализа) // Полис. — 1998. — №3. — С. 13.

¹¹³ Аристотель. Политика. — Т.4. — Москва, 1983. — С. 536-539.

¹¹⁴ Див.: Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки — Переклад з англ. — Київ,

няття державних рішень (наприклад, «Газпром» у Росії). Тому з політологічної точки зору **олігархи** – це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу – для подальшого збагачення. Для такого всебічного контролю олігархи використовують різноманітні ресурси: економічні (промислові та фінансові), інформаційні (друковані та електронні ЗМІ), політичні (партії, парламентські групи та фракції, ключові державні посади, вплив на перших осіб у державі).

Олігархи борються за владу виключно у власних, а не суспільних інтересах, і діють, спираючись на певним чином організовані групи людей, стосовно яких вони виступають як патрони. Такі групи прийнято називати кланово-олігархічними, а стосунки, які формуються у цих групах – патронажно-клієнтельними. На таких засадах можуть виникати як неформальні об'єднання, так і офіційно зареєстровані об'єднання, партії і навіть парламентські групи та фракції.

Вважають, що до появи П. Лазаренка олігархів загальнонаціонального рівня в Україні практично не було. В країні не було таких ресурсів, як у Росії, тому це могло статися лише вольовим шляхом, тобто не економічним, а політичним (за допомогою кадрової політики). П.Лазаренко започаткував створення «команди», в якій домінували представники певного регіону й певної галузі. Пізніше з'явилися інші олігархічно-кланові угруповання, що мають вплив на економічну та політичну ситуацію в країні і перешкоджають розвитку групової політики цивілізованого типу.

Отже, кланово-олігархічні об'єднання у будь-якій формі – це наймогутніші групи інтересів, які використовують владу для максимізації своїх надприбутків і політичного впливу. Вони є практично у кожній країні, де економіка базується на приватній власності. Однак відмінності між системами розподілу влади і власності – саме в ступені зосередженості в їхніх руках державної влади, в мірі політичного домінування. На сьогоднішній день проблема олігархізації економіки й політики у різних країнах світу не є добре дослідженою. Але серед різноманітних класифікаційних систем, за якими ранжуються сучасні держави, є індекс концентрації економічної влади Ванганена, який можна було б вважати індексом олігархізації суспільної системи. Він характеризує міру контролю небагатьох монополістів над економічними ресурсами країни – державними, приватними та іноземними. В узагальненому вигляді по континентах цей індекс дорівнює: Африка – 83,7; Америка (Північна і Південна) – 69,2; Азія – 76,6; Океанія – 43,3; Європа – 56,0. Індекс Ванганена позитивно корелює з такими показниками життєдіяльності держав, як нерівність доходів (0,33), рівень інфляції (0,04), і негативно з такими, як рівень громадянських і політичних прав та свобод (-0,88), стабільність режиму (-

0,57), індекс гуманітарного розвитку (-0,55), витрати на освіту та охорону здоров'я (-0,52)¹¹⁵.

У перехідних суспільствах кінцева мета олігархів – повне оволодіння владою, зведення нанівець політичної опозиції та знищення опозиційних ЗМІ, а отже й демократії. Це ми бачимо на прикладі співпадіння наступу на свободу слова в Україні з посиленням впливу олігархів за останні 3-4 роки. Критичною точкою розвитку цього процесу є так званий «касетний скандал» навколо плівок, оприлюднених лідером соціалістичної партії О. Морозом 28 листопада 2000 р. Тому стурбованість роллю «олігархів» у нашій державі має серйозні підстави. Вона пов'язана не з соціальними заздрощами чи успадкованою від комуністів ненавистю до багатих, як це намагаються подати самі олігархи, а з усвідомленням реальних небезпек, які чекають на поки що слабку, незрілу демократію у посткомуністичних країнах.

Можна зробити висновок, що політичний процес України має досить вузькокорпоративний характер, але корпорація у класичному варіанті тут також не існує. Тому на порядку денному демократичного переходу стоїть проблема формування й створення механізмів найефективнішого представництва у політичному процесі груп інтересів, які вже існують.

Висновки

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що групи інтересів є одними з головних носіїв політичної влади. Їх роль у політичних процесах зростає, і це знаходить свій відбиток у виникненні численних політологічних теорій, за допомогою яких вчені аналізують їх виникнення і функціонування.

Групи інтересів застосовують різноманітні способи впливу на прийняття політичних рішень, одним з яких є лобіювання. Воно може бути більш або менш прийнятним, легалізованим або ні. Але немає країни менш-більш демократичної, де б зовсім не застосовувались ті чи інші способи лобіювання.

Для групової політики властива нерівність ресурсів політичного впливу та далеко не однакові можливості їх використання. Деякі групи послуговуються методами тиску, які протилежні цінностям демократії. Саме вони є підставою для неоднозначних оцінок ролі груп інтересів у політичній системі, їх впливу на демократію.

Для того, щоб групи інтересів сприяли розвиткові демократії, необхідна низка передумов:

- забезпечення верховенства демократично обраних органів влади, передовсім парламенту, у прийнятті політичних рішень;

¹¹⁵ Див.: Lane J.-E., Svante E. Comparative Politics. An Introduction and New Approach. – Cambridge (UK). 1994. – P. 145-147.

- здатність держави, в разі необхідності, нав'язувати впливовим групам інтересів свої рішення, що гарантують урахування загальносуспільних інтересів;
- дотримання всіма сторонами взаємодії своїх обов'язків та наявність ефективної системи контролю за реалізацією спільно прийнятих рішень;
- вирівнювання (зближення) можливостей політичного представництва інтересів різних суспільних груп, створення системи пільг для об'єднань соціально незахищених верств населення (інвалідів, багатодітних сімей та інших), зміцнення їх ресурсної бази;
- створення законодавчих та інших бар'єрів на шляху встановлення домінуючого впливу лобістів, запобігання зростанню політичної впливовості могутніх груп економічних інтересів, перш за все, великого капіталу, військово-промислових об'єднань, та їх зрощенню з виконавчою та законодавчою гілками влади;
- рішуча боротьба з корупцією;
- автономність (незалежність від держави) та внутрішній демократизм організованих груп інтересів, підконтрольність їх керівництва рядовим членам.

Спосіб, у який групи інтересів намагаються чинити вплив на органи влади, залежать від політично-правових умов, в яких вони перебувають, особливостей національної політичної культури та міцності громадянського суспільства. Склалося декілька моделей групової політики: плюралістична, корпоратистська, неокорпоратистська, патронажно-клієнтельна. Однією з перших була модель патронажно-клієнтельна, котра й досі зберігається в демократично нерозвинутих країнах. Кожна з цих моделей має свої переваги й недоліки, але найадекватнішими демократичному устрою є плюралістична та неокорпоратистська моделі.

В країнах демократичних транзитів, у тому числі й в Україні, групова політика тяжіє до моделі, проміжної між патронажно-клієнтельною та бюрократичним корпоратизмом, з деякими, доволі слабкими елементами захисту інтересів на засадах плюралістичної демократії. Яка з цих моделей переможе в майбутньому, залежить від успішності економічних і політичних реформ, здатних створити відносини рівності можливостей та правової захищеності громадян. Однією із загроз для плюралістичної демократії в Україні є встановлення монократичної влади олігархічно-кланових груп, які не зацікавлені в тому, щоб жити в умовах легальної економіки та чесної, відкритої політики.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення груп інтересів. Яку роль вони відіграють у житті суспільства?
2. Чому саме у США найрозвинутіша теорія групової політики?
3. Хто з американських вчених започаткував концептуалізацію цього феномену?
4. Які типи груп інтересів виділяють у політології та за якими критеріями?
5. Які головні функції груп інтересів, незалежно від їх походження?
6. В чому різниця між групами тиску, групами інтересів, лобі?
7. Які засоби впливу використовують групи інтересів для досягнення своїх цілей?
8. Які ви знаєте головні методи лобіювання?
9. Що таке модель групової політики та які існують моделі?
10. В чому полягає різниця між корпоративною та патронажно-клієнтельною моделями групової політики?
11. Чому одночасно існують декілька моделей групової політики у країнах демократичних транзитів, зокрема в Україні?
12. Розкрийте сутність феномену олігархізації групової політики в Україні.
13. Що є причиною слабкості класичних груп інтересів в Україні?

Література

1. Группы интересов // Полис. — 1992. — № 5-6.
2. Дай Т., Зиглер Х. Демократия для элиты. Введение в демократическую политику / Пер. с англ. — Москва, 1984.
3. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. — Москва, 1994.
4. Кауфман Д. Корупція в тумані двозначності // Політика і час. — 1998. — №1.
5. Коен Д. Лобіювання у конгресі США // Політологічні читання. — 1992. — №2.
6. Лісничук О. «Кланова демократія» в Україні: привід чи реальність // Розбудова держави. — 1997. — № 11.
7. Макаренко В.П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования // Социс. — 1996. — №11.